

SƏİDƏ İSMAYILZADƏ

dissertant

E-mail: TarixVəOnunProblemləri@gmail.com

QIPÇAQLARIN MƏNŞƏYİNƏ DAİR

Açar sözlər: qıpçaq, ərazi, mənşəyi

Ключевые слова: кыпчак, площадь, происхождение,

Key words: qipchags, territorial, origin

Qıpçaqların etnosiyasi tarixi üzrə çoxlu sayda problemlər içərisində ən mürəkkəbi onların mənşəyi haqqında məsələ olmuşdur.

Əsas qrup alimlər qıpçaqları (XVIII-XIX əsrlər) türk mənşəli xalq hesab edirdi. Bu baxışlar daha çox elmdə XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlində N.A.Aristov, V.V.Bartold, V.F.Minorskinin əsərlərinin sayəsində təsdiqləndi və hal hazırda qıpçaqların türk mənşəli olması haqqında heç kimdə şübhə yoxdur.

Mənbələrin xarakterinə görə faktik materialı aşağıdakı qruplara bölmək olar: tarixi, lingvistik və arxeoloji - etnoqrafik. Daha çox tarixi və lingvistik hissə işlənmişdir.

Qıpçaq etnoniminin ədəbiyyatda ilk dəfə işlənməsi haqqında məsələ hələ tam həllini tapmamışdır. A.N.Bernştam ilk dəfə olaraq çin salnamə məlumatına - Sinm Çyanın tarixi (e.ə. II əsr) Şitszi (tarixi qeydlər)- diqqət yetirmişdir və burada şimalda kirqizlər, dinmin və sinlilərlə birlikdə tszyueşe xalqını fəth edən hun Şanyuya Modenin işğalçı yürüşləri haqqında danışılır. A.N.Bernştama görə, tsyuyşe-kyuyşe etnonimi bu heroqliflərin qədim çin tələffüzündə kiyçak kimi tələffüz olunmalıydı və beləliklə, qıpçaq etnoniminin ən qədim adını ifadə etməliydi: (1, 154) bir çox tədqiqatçılar bu fikri təsdiqləyirlər. Lakin N.A.Aristov tərəfindən söylənilmiş başqa bir fikir də mövcuddur: o hesab edirdi ki, kyuyşa etnonimi altında kiçuk tayfasını nəzərdə tutmaq lazımdır. (2, 40) S. Q. Klyastornıy qeyd edir ki, Sima Tsyuan tərəfindən qeyd edilən (e.ə. II əsr) tsyuyşe tayfasını kirçak kimi ifadə etmək cəhdi fonetik cəhətdən öz təsdiqini tapmır (3, 162).

Konkret olaraq «qıpçaq» adı, artıq qeyd etdiyimiz kimi, bizim dövrə qədər olan tarixşünashıqda qeyd edilən formada VIII əsrin ortasına gedib çıxır (2, 40). Bu etnonim daş sütun üzərində vurulmuş (ədəbiyyatda Selengin daşı kimi məşhur olan) yazıda qeyd edilmişdir. Sitat bildirir ki, türklərin və onların müəyyən müddət tabeliyində olan toquz oğuzların (uyğurlar) ölkəsində hakim tayfa qrupu türklər və qıpçaqlar idi (2, 41).

Bu yazının açıldığı andan ona münasibət iki cür olmuşdur. V.V.Bartold, P.Pelle, V.F.Minorski kimi ən ehtiyatlı tədqiqatçılar öz tədqiqatlarında bu və ya digər şəkildə qıpçaq problematikasına toxunaraq monqol çöllərindən məlumatlar haqqında heç bir şey demirlər. Onların əksinə olaraq, bütün sovet tədqiqatçıları şərtsiz Q.Ramstedtin təklif olunmuş konyekturasını qəbul etdilər. Uzun illər Q.Ramstedtin təklif etdiyi versiyanın əsil olduğunun aydınlaşdırılması ilə məşğul olmuş S.Q.Klyastornıy belə nəticəyə gəlmişdir ki, «birinci sözün türk kimi oxunması, şübhəsiz, doğrudur, lakin işarələrə görə sıraların eroziyaya uğramış hissəsində saxlanmış rekonstruksiya tamamilə əsaslandırılmışdır». (3, 154)

«Türk-qıpçaqlar hökmranlıq edirdilər...» deyilən yazının mətninə qayıtsaq, güman etmək olar ki, bu halda iki etnik ad sinonim kimi çıxış edir. Mərkəzi Asiyanın orta əsrlər tarixində kifayət qədər məşhur olmuş və Monqol çöllərində qüdrətli dövlət qurumları - I və II Şərqi Türk Xaqanlığı yaratmış türklər əslində tarixən qıpçaq və ya qədim türklərin hakim sülalə

nəslə olmuşdur. Qıpçaqlar qədim türklərdir və qıpçaqların mənşəyi haqqında məsələnin həlli ilə bağlı problem türklərin özünün etnogenezinin - tyuqu- aydınlaşmasına əsaslanır.

S.M.Axinjanov qeyd edir ki, Q.Ramstedt tərəfindən təklif edilmiş «türk-qıpçaq» birləşmə oxunuşu qrammatik cəhətdən düzgün olsa da, onu çətin ki qəbul etmək olsun.(2, 42)Yazılarda iki etnonimin unitar yazıda birləşməsi və ya eyniləşməsi hallarına təsadüf edilməmişdir - S.Q.Klyastornıybelə hesab edir.(3,153) Bundan əlavə, hər bir etnik adın semantikasi tam müəyyən edilmiş və geniş mənaya malik deyildir. Buna görə, görünür, ardıcıl deyilmiş etnonimlərin runi mətnləri üçün adı olan oxunuşunu müstəqil ad kimi oxumaq lazımdır: «türklər və qıpçaqlar».

Türk və qıpçaqların epitaftiya kontekstində birləşmə qeyd edilməsi göstərir ki, onlar Mərkəzi Monqolustanda uyğurlar üzərində formalaşmış siyasi və hərbi birliyə malik olmuşlar. Uyğurların başçısı Eletmiş Bilgə xaqan 744-cü ildə müttəfiqlərin dağıldığı ildə xatırladır ki, onlar onun xanlığı üzərində 50 il hökmranlıq etmişlər (2, 42).Deməli, artıq VII əsrin sonuna doğru qıpçaqlar elə bir qüvvətli qurum idi ki, artıq dövlətçilik ənənəsi və qüdrətli xalq reputasiyasına malik II Türk Xaqanlığının rəhbərliyi onlarla ittifaqa girməyi rəzillik hesab etmirdi.Lakin əgər biz o dövrün mənbələrində qıpçaq adlı xalq haqqında ən kiçik məlumat axtarmağa çalışsaq, heç bir şey tapa bilmərik.

S.Q.Klyastornıy bununla bağlı yazır: Qıpçaqlar haqqında VIII-IX əsrlərdən erkən hər hansı qeydlərin olmaması müəmmalı görünür və belə güman etməyə vadar edir ki, belə bir informasiyanı bizim üçün şifrəli formada artıq məlum mənbələr saxlayır (3, 153) və bu müəmmmanın həll edilməsində əsaslandırılmış yol təklif edir. Bu həll yolu bundan ibarətdir.

İki xalqın - türk və qıpçaqların qüdrətli ittifaqı həm qədim türk, həm də Çin abidələrinin yazılı ənənəsində öz əksini tapmalıydı.Və həqiqətən də bu ittifaq təxminən 726-cı ildə Tonyukuk yazısında türk və sir adı ilə həkk olunmuşdur.Yazıda Bilgə xaqanın şərafinə 735-ci ildən altı sir tayfasının adı türklərdən dərhal sonra, lakin oğuzlardan əvvəl gəlir.Beləliklə, sirlərin tayfa iyerarxiyasında yüksək mövqeyi vurğulanır.Belə bir nəticə hasil olur ki, müəyyən dərəcədə türklərlə hakimiyyəti bölüşmüş eyni tayfa ittifaqının adlandırılması zamanı türk abidələri sir etnonimi, uyğur abidələri isə qıpçaq etnonimindən istifadə edir.Başqa sözlə, hər iki etnonim eynidir (3,153).

Məlum olur ki, Çin transkripsiyasında se kimi ifadə edilən etnonim türk abidələrinin sir sözlünə uyğun gəlir və Çin mənbələrində seyanto adlanan tayfa tonyukuk yazısında sir adlandırılmışdır.Beləliklə, qıpçaqların izləri VIII əsrdən erkən dövrdə də müşahidə edilir və onlar həqiqətən də seyanto etnonimi altında qeyd edilmiş və gizlənmişdir.

Seyanto eranın I minilliyinin ortasında mərkəzi Asiyanın şərq hissəsində mövcud olmuş iki iri türkdilli köçəri tayfa ittifaqlarından birinə - türk və tele, məhz teleyə mənsub olmuşdur. «Tan şu»da deyilir: «Tele nəsiləri arasında bu ən qüvvətlisi idi», başqa yerdə qeyd edirlər ki, seyanto «telenin xüsusi nəslidir». Öz tərkibinə görə çox etnikli olan tayfaların tele koalisiyası şərqdə Böyük Xinqandan qərbdə Xəzər dənizinə qədər Avrasiya çöllərinin böyük ərazisini tuturdu.(2, 44)

Tele tayfalarının tarixi taleyi qədim türklərin taleləri ilə sıx bağlıdır. Türk və tele dövlətlərinin qurulması Mərkəzi və Orta Asiyada kardinal etnik qruplaşmaları cəlb etdi: VI-VIII əsrlər ərzində fasiləli uğurla növbələşən qarşılıqlı qələbə və məğlubiyyətlər nə vaxtsa hunların tərkibinə daxil olmuş qohum tayfa birliklərinə təsir göstərirdi. Mənbələrin salnaməçiləri məlumat verir ki, Telenin əcdadları hunların törəmələri idilər və tele dili hun dili ilə eyni idi (3,155).Eranın I minilliyinin ortasında tele və türklərin bir çox qruplaşmaları türk və tele xaqanlıqlarının etnosiyasi münasibətlər sferasına cəlb edildi, qalanları isə əksinə, yeni siyasi

qüvvə tərəfindən əvvəlki ərazidən sıxışdırıldı. Bu, bəzi tayfaların müəyyən etnik transformasiyasına və digərlərinin lokal pərakəndiliyinə səbəboldu. Seyanto tayfası da bu taledən qaça bilmədi (2, 44).

Telenin xüsusi tayfasını təşkil etmiş iki tayfa - seyanto, «se və yanto» haqqında ən erkən məlumatlar Çin xronikalarına görə, eranın IV əsrinə gedib çıxır - yanto tayfası Ordosdan şərqi olan çöllərdə məskunlaşmış hun tayfaları içərisində qeyd edilmişdi. Onlara Şanyuy Xalatou rəhbərlik edirdi və onun xalqı 35 min kibitdən ibarət idi. Seyanto məhz onların törəmələri idi. Onlar sye nəslilə yaşayırdı və buradan da syeyanto adlanır. «Tanşu» da daha dəqiq məlumat verilir: syeyanto iki nəsilə ibarət idi; sye və yanto. Yeni konfederasiyaya hakim nəsil se rəhbərlik edirdi. Onlar İlitu (İlter) adlı yanto rəhbərliyini məğlub etmişdi. (2, 44)

Qədim türklərin ilk güclü təzahürü VI əsrin ortalarında juan-juanı dağıtdıqdan sonra I Türk Xaqanlığını yaratdıqları zaman baş verdi. Bu xaqanlığa vassal hüququ ilə tele qohum bölmələr də daxil idi və onlar da türklər tərəfindən juan-juanlara qarşı yürüş zamanı dağıdılmışdılar. Tabe edilmiş tele tayfaları arasında seyantolar da vardı. Onlar qədim türk xaqanlığı əhalisinin tərkibində əhəmiyyətli təbəqəni təşkil edirdilər. Türklər, salnamədə deyildiyi kimi, onların qüvvələri ilə şimalın çöllərində qəhrəmanlıq edirdilər.

VI əsrin sonunda mənbələrin verdiyi məlumata görə, bizə məlumdur ki, seyanto iki kompakt, lakin kəmiyyət baxımından qeyri-bərabər kollektiv şəklində Mərkəzi Asiyanın şərqi hissəsində iki yerdə yaşayırdı ki, bu da o dövr üçün xarakterik idi. Seyantonun ən kiçik qrupu Xanqayda yaşayırdı və burada onlar qonşu tele tayfaları tərəfindən təzyiqa məruz qalırdılar. Seyantonun başqa daha güclü qrupu öz köçləri ilə Şərqi Tyan-Şanın və Altayın cənub qərb enişləri arasındakı ərazilərdə yerləşirdilər və əvvəlcə I Türk Xaqanlığının xaqanlarının tabeliyində, sonra isə o dağıldıqdan sonra Qərbi Türk dövlətinin hakimlərinin tabeliyində yer aldı (2, 45).

Türk-tele qarşılıqlı münasibətlərinin yarandığı vaxtdan seyanto tayfası türk xaqanlıqlarının hakimləri tərəfindən həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Onlar əsassız olmayaraq onlardan ehtiyat edir və hər cür onları zəiflətməyə çalışırdılar. Məsələn, 605-ci ildə tuçzyuelərin xaqanı Çulo Tyelenin bütün nəslini dağıtdı və onlardan gələn vergiləri artırdı. Bundan əlavə, seyanto və başqalarını şübhəli bilib, onların qarşı gələcəyindən ehtiyat edərək onların bir neçə yüz başçısını yığdı və onları öldürdü. Buna görə Tyele üsyan qaldırdılar və Çuloya qarşı çıxdılar (4, 339). Bir neçə il ərzində onlar arasında mübarizə fasiləli uğurla davam etdi. Bəzi vaxtlarda qısa müddətli tele seyanto ətrafında qruplaşaraq hətta öz birliklərini yarada bildilər və bu qonşu ölkələri qorxudurdu. Bütün dövlətlər - Ju, Qaoçan, Yantszı tamamilə tabe edildilər (4, 339), lakin qərbi türk xaqanları nəhayət üstünlük qazandılar və tele tayfalarından koalisiyası ilə bir neçə uğurlu toqquşmadan sonra onlardan ən böyüyünü - seyantonu - öz köçlərini tərkməyə məcbur etdilər. Onlar öz qədim torpaqlarına Tola çayından cənuba köçdülər və burada şərqi türk xaqanlarının tabeliyinə düşdülər. Lakin bu yerlərdə seyanto tayfası sakitlik qazanmadı. Şərqi türk xaqanları da onların üzərinə ağır vergilər qoydular və bu zaman seyanto üsyana qalxdı. Onları qohum tele tayfaları, xüsusilə uygurlar dəstəklədilər. Onların hesabına qüvvətlənən seyantolar 627-ci ildə şərqi türkləri elə məğlubiyyətə uğratdılar ki, nəhayət, 630-cu ildə ilk Şərqi Türk xaqanlığı dağıldı və qalan türk tayfaları isə seyantonun tərkibinə qoşuldu. S.Q. Klyastornının qeyd etdiyi kimi beləliklə türk və sirlərin tayfa ittifaqlarının başlanğıcı qoyuldu (3, 157).

Şərqi türklər tərəfindən qalmış yerlər və orada köçəri həyat sürməyi davam etdirən türk tayfalarının bir hissəsi uğrunda Mərkəzi Asiyanın şərqi hissəsində, Xanqay yaylasında teledən iki ən böyük qruplaşmalar rəqabət aparırdı - uygurlar və seyanto. Seyanto və uygurların hər

ikisi kömək üçün Çin imperatoruna müraciət etdilər.Çinə sərf edirdi ki, şimali köçəri xalqlar arasında rəqabəti saxlasın və dəstəkləsin.Bu dəfə onlar seyantonu və onların rəhbəri İnanıdəstəklədilər.İnan özünü Yençu Bilge xaqan elan etdi (çincə Çjençju Bilge xaqan).

ƏDƏBİYYAT:

1. Бернштам А.Н. Социально - экономический строй орхоно - енисейских тюрок ВY-ВYІYІвв. М-Л.,1946
2. Ахинжанов С. М., Кыпчаки в истории средневекового Казахстана, Алма-Ата, 1989.
3. Кляшторный С.Г. Кыпчаки в рунических памятниках. Л., 1986.
4. Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах обитавших в Средней Азии в древние времена. т.ЫІ, М.-Л., 1950
- 5.Мухтарова Ə. Tүrk xalqlarının dövlətçilik tarixi, Bakı, Adiloğlu, 2002, 185 s.
- 6.Мухтарова Ə. Tүrk xalqlarının tarixi, Bakı, Adiloğlu, 2008, 446 s.
- 7.Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Соч. т.І М., 1963, 759 с.
- 8.Бартольд В.В. Сочинения. т.ВYІYІ, М.,1973.
- 9.Бернштам А.Н. К вопросу о возникновении классов и государства у тюрок ВY-ВYІYІвв. М-Л.,1939
- 10.Бернштам А.П. Очерк истории гуннов, Л., 1956, 256 с.
- 11.Кляшторный С.Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. М., Наука, 1964, 215 с.
- 12.Минорский В.Ф. История Ширвана и Дербенда. М., 1963.
- 13.Мурад Аджи, Европа, тюрки, Великая Степь, М., АСТ, 2006, 476 с.
14. Артаманов М.И. История Хазар. Л.,1962, 529 с.

САИДА ИСМАИЛЗАДЕ

E-mail: TarixVəOnunProblemləri@gmail.com

Сведения о происхождении кыпчаков

В научной истории Азербайджана есть некоторые информации о кыпчаках, но эта проблема в нашей стране была исследована недостаточно. Одна из этих задач связана с происхождением кыпчаков.

В статье есть целый ряд вопросов о происхождении кыпчаков.

Турецкое происхождение кыпчаков, в научной истории, можно сказать, что, нашло своё подтверждение с рядом с этим есть другие сведения.

SAİDA İSMAİLZADA

E-mail: TarixVəOnunProblemləri@gmail.com

About gipchags origin

There are some information about gipchags in the science of history, but this issue was not investigated enough in our country.

One of the issues are connected to the gipchags origin.

It was almost accepted that gipchags are originated from Turks, furthermore there are other opinions.

The article is told about several issues that are related to gipchags origin.

Rəyçilər: t.e.n. G.Useynova, t.e.d. İ.M.Məmədov

BDU-nun «Türk xalqlarının tarixi» kafedrasının 02 aprel 2012-ci il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №07)